

Ο ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΠΑΥΛΟΣ ΚΑΙ Η ΟΡΘΟΔΟΞΟΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑ *

ΥΠΟ

ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΟΥ
ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

Ὁ γνωστός διαμαρτυρούμενος Γερμανὸς ἐρευνητὴς τῆς Καινῆς Διαθήκης καθηγητὴς Paul Feine παρατηρεῖ ἐν τῷ ἐξαιρετῷ ἔργῳ του «Paulus der Apostel» (1927), ὅτι «ἀπὸ τῆς ἀποστολικῆς ἐποχῆς καὶ ἐφεξῆς ὁ Παῦλος παραμερίζεται καὶ ἡ χριστιανικὴ Ἐκκλησία στηρίζεται ἰσχυρῶς ἐπὶ τῆς αὐθεντίας τῶν Δώδεκα Ἀποστόλων» καὶ ὅτι «μόνον ἐν τῇ διδασκαλίᾳ της περὶ μυστηρίων ἐπέδρασεν ἰσχυρότερον ὁ Παῦλος» καὶ ἐπὶ πλέον, ὅτι «ἀκόμη καὶ αἱ ὑπὸ τοῦ Παύλου ἰδρυθῆσαι ἐκκλησίαι τὸν ἀντήμειψαν δι' ἀγνωμοσύνης». Καταλήγει δὲ μετὰ τῆς ἐξῆς διαπιστώσεως: «Ἐχρειάζετο ἡ ἀφύπνισις τῶν στοιχείων τῆς πίστεως, ἐξ ὧν ὁ Παῦλος ἤντλει τὴν ἰδιάζουσαν δυνάμιν του, καὶ ἡ ἀπόδοσις εἰς τὸν ἀπόστολον τούτον τῆς προπούσης εἰς αὐτὸν θέσεως ἐν τῇ χριστιανικῇ θεολογίᾳ. Τοῦτο ὅμως συνέβη πλήρως μόλις ἐν τῇ θρησκευτικῇ μεταρρυθμίσει διὰ τοῦ Λουθήρου. Ἄν ὁ Πέτρος εἶναι ὁ Ἀπόστολος τῆς Καθολικῆς ἐκκλησίας, ὅμως ἡ Εὐαγγελικὴ ἐκκλησία ἔχει βαθεῖας τὰς ρίζας της εἰς τὴν πίστιν τοῦ Παύλου» (σελ. 616).

Ταῦτα ἰσχυριζόμενος ὁ Feine δὲν ἔπραττεν ἄλλο τι, εἰμὴ διηρμήνευε τὴν ἐν τῷ προτεσταντικῷ καὶ ἰδίως τῷ λουθηρυνικῷ κόσμῳ κρατοῦσαν πεποιθήσιν, ἐκτὸς ὀλίγων ἐξαιρέσεων. Μεταξὺ τῶν ἐξαιρέσεων τούτων ἄξιος ἰδιαίτερας μνείας εἶναι ὁ ἀλησμόνητος διδάσκαλός μου ἐν τῷ πανεπιστημίῳ τῆς Λιψίας Georg Heinrici, ἐπιφανὴς ἐρμηνευτὴς τῆς Κ. Διαθήκης. Οὗτος, ὡς οἰκειότερος τοῦ Feine περὶ τὴν πατερικὴν ἡμῶν γραμματείαν, ἐν τῷ προτελευταίῳ ἔργῳ του «Paulinische Probleme» (1914), ἔνθα ἔχει ἀποθησαυρισθῆ ἡ ὑπερτεσσαρακονταετῆς καὶ σύντονος ἐνασχόλησίς του περὶ τὸν Ἀπόστολον Παῦλον καὶ περὶ τὴν κατανόησιν αὐτοῦ ἐντὸς τοῦ ἑλληνιστικοῦ περιβάλλοντος, προσπαθεῖ δι' ὀλίγων ζωηρῶν παραδειγμάτων νὰ ἀποδείξῃ, ὅτι «ὁ συχνάκις ἐπαναλαμβανόμενος ἰσχυρισμός, ὅτι ἡ ἀρχαία Ἐκκλησία δὲν εἶχε κανὲν διαφέρον περὶ τοῦ Παύλου καὶ ὅτι τόσον ὀλίγον κατενόησε

*. Ἐδημοσιεύθη μόνον ἀγγλιστὶ ἐν τῷ Πανηγυρικῷ Τόμῳ τοῦ ἑορτασμοῦ τῆς 1907ς ἐπετείου τῆς ἀφίξεως τοῦ Ἀποστόλου Παύλου εἰς τὴν Ἑλλάδα (1953). Βλ. καὶ ἡμετέραν ἀνακοίνωσιν γενομένην ἐν τῷ Α' πανορθόδοξῳ συνεδρίῳ τῶν Ἀθηνῶν τῷ 1936 «περὶ τῶν θεμελιωδῶν ἀρχῶν καὶ οὐσιασθῶν γνωρισμάτων τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας», δημοσιευθεῖσαν ἐν τῇ ἐπετηρίδι τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν τοῦ 1936—1937, σελ. 136—149.

τὰς ἰδέας τοῦ Παύλου, ὥστε αὐταὶ ἔμειναν ἄνευ ἐπιδράσεως, δὲν ἀνταποκρίνεται πρὸς τὰ πράγματα». (μ. ν. ξ. σελ. 2).

Ἐξ ἄλλου ὁ πολὺς ἀρχιεπίσκοπος Οὐψάλης καθηγητῆς Nathan Söderblom, διερωτηθεὶς ἐτέραν γνώμην κυκλοφοροῦσαν ἐπίσης ἐν τῷ προτεσταντικῷ κόσμῳ⁽¹⁾, διειπλεῖτο ἐν τῷ τελικῷ αὐτοῦ κηρύγματι ἐν τῷ καθεδρικῷ ναῷ τῆς Οὐψάλης ἐπὶ τῇ λήξει τῶν ἐργασιῶν τοῦ παγκοσμίου συνεδρίου τῆς Στοκχόλμης (1925), ὅτι ἐὰν θέλῃ τις διὰ μιᾶς λέξεως νὰ χαρακτηρίσῃ συγκριτικῶς τοὺς τρεῖς μεγάλους κλάδους τῆς χριστιανοσύνης, τότε θὰ εἶπῃ ὅτι ἡ μὲν Ρωμαϊκὴ ἐκκλησία εἶναι πέτριος, ἡ δὲ εὐαγγελικὴ παύλειος καὶ ἡ ὀρθόδοξος εἶναι ἰωάννεις.

Ἄς ἴδωμεν λοιπὸν κατὰ πόσον εὐσταθοῦσιν ἀμφοτέροι οἱ ἰσχυρισμοὶ οὗτοι, ἥτοι τοῦ Feine καὶ τοῦ Söderblom. Ἐπὶ τούτῳ δὲ θὰ στηριχθῶμεν ἐν πάσῃ δυνατῇ συντομίᾳ ἐπὶ τῶν δεδομένων ἀφ' ἐνὸς τῆς ἱστορίας, ἀφ' ἐτέρου δὲ τῆς ἐξετάσεως τοῦ δογματικοῦ καὶ λατρευτικοῦ περιεχομένου, τῆς εὐσεβείας καὶ τοῦ πνεύματος ἐν γένει τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας καὶ κυρίως τῆς Ἑλληνικῆς.

Ἐν πρώτοις ἄς ρίψωμεν σύντομον βλέμμα εἰς τὴν Ἱστορίαν τῆς ἀρχαίας καὶ τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας. Θὰ εὐρωμεν ἐκεῖ ἀδιάσπαστον σειράν μαρτυριῶν, ἀρχομένων ἀπ' αὐτῆς τῆς ἀποστολικῆς ἐποχῆς καὶ ἐξικνουμένων μέχρι τῶν ἡμερῶν ἡμῶν, περὶ τῆς ἀδιαλείπτου ἐπιβιώσεως τοῦ Ἀποστόλου Παύλου ἐν τε τῇ ἀρχαίᾳ καὶ τῇ Ὁρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ. Ἐν πρώτοις ὁ Κλήμης ὁ ἐπίσκοπος Ρώμης ἐν τῇ ἐπιστολῇ του πρὸς Κορινθίους οὐ μόνον μετὰ πολλῆς τιμῆς μνημονεύει τοῦ «μακαρίου Παύλου τοῦ ἀποστόλου» (μζ'), ἀλλὰ καὶ χωρὶα τῶν ἐπιστολῶν αὐτοῦ ἀναφέρει, μάλιστα δὲ τῆς Α' πρὸς Κορινθίους, ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς ὁποίας τονίζει καὶ αὐτὸς ἐγκώμιον πρὸς τὴν ἀγάπην (μθ', ν'). Ἐπίσης καὶ ὁ Ἰγνάτιος ὁ Θεοφόρος καὶ χωρὶα τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Παύλου ἀναφέρει ἢ ὑπαινίσσεται καὶ τοὺς Ἐφεσίους χαρακτηρίζει ὡς «συμμύστας Παύλου τοῦ ἡγιασμένου, τοῦ μεμαρτυρημένου, τοῦ ἀξιωμακαριστοῦ, οὗ γένοιτό μοι ὑπὸ τὰ ἴχνη εὐρεθῆναι, ὅταν Θεοῦ ἐπιτύχῃ» (Ἐφεσ. ιβ' 2) καὶ ἐν γένει κατὰ τὴν κοινὴν ὁμολογίαν ὑπὸ τὴν βαθυτάτην τοῦ μυστικισμοῦ τοῦ Παύλου ἐπίδρασιν διατελεῖ⁽²⁾. Ἐπίσης ἐπανειλημμένως ἀναφέρει παύλεια χωρὶα ὁ ἱερός Πολύκαρπος, ὁ Σμύρνης, μνημονεύει δὲ καὶ τοῦ Ἀποστόλου τούτου εὐφήμως (πρὸς Φιλιππησ. θ' 1).

Εἶναι ἀληθές, ὅτι ἐν τοῖς ἔργοις τῶν ἀποστολικῶν πατέρων καὶ ἀπολογητῶν τοῦ β' αἰῶνος σπανιώτερον μνημονεύεται ὁ Παῦλος καὶ ἡ διδασκαλία αὐτοῦ. Ἄλλ' ὡς ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ Heiprici (μν. ξ. σ. 2), τὸ πρᾶγμα

1. Stef. Zankow, Orthodoxes Christentum des Ostens σελ. 134.

2. Βλ. πρὸς τοὺς ἄλλοις βλ. καὶ τὴν πρόσφατον μελέτην τοῦ R. Bultmann ἐν Studia Paulina in honorem Joh. Zwaan 1953, σελ. 37 ἐξ. καὶ Π. Χρήστου, Ζωὴ ἀληθινή κατὰ τὴν διδασκαλίαν Ἰγνατίου τοῦ Θεοφόρου, 1951 (σελ. 48 ἐξ.).

ἐξηγγείται ἄριστα, ὅταν ληφθῆ ὑπὸ ὀφθαλμῶν, ὅτι «αἱ ἐπιστολαὶ τοῦ Παύλου κατ' ἀρχὰς ἀπετέλουν μᾶλλον κτῆμα πολύτιμον τῶν πρὸς ἃς ἀπηυθύνοντο ἐκκλησιῶν ἢ προσώπων» καὶ τοῦτο μέχρι τῆς χρησιμοποίησεως καὶ παρερμηνείας ἢ καὶ παραποιήσεως αὐτῶν ὑπὸ τῶν Γνωστικῶν αἰρετικῶν (1), μάλιστα δὲ τοῦ Μαρκιανος, ὅπερ ἠνάγκασε τὴν Ἐκκλησίαν νὰ προβῆ εἰς κανονικοποιήσιν καὶ τῶν βιβλίων τούτων καὶ τὴν παρὰ τὸ πλευρὸν τῶν Εὐαγγελίων τοποθέτησιν αὐτῶν. Ἄλλ' ἀκριβῶς ἢ ὑπὸ τῶν αἰρετικῶν δαιμολῆς καὶ συστηματικῆς χρησιμοποίησις τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Παύλου μαρτυρεῖ καὶ περὶ τοῦ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἤδη ὑπάρχοντος μεγάλου κύρους αὐτῶν. Ἐπίσης περὶ τοῦ μεγάλου κύρους τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Παύλου ἤδη κατὰ τὸν Β' αἰῶνα μαρτυρεῖ ἡ δημιουργία ἀποκρύφων πρᾶξεων καὶ ἀποκρύφων ἐπιστολῶν σχετιζομένων πρὸς τὸ ὄνομα αὐτοῦ (Πράξεις Παύλου, ἐπιστολαὶ πρὸς Λαοδικεῖς, πρὸς Ἀλεξανδρεῖς, ἀλληλογραφία Παύλου καὶ Κορινθίων, Ἀναβατικὸν Παύλου κλπ.). Ὅπως δὲ ἔφραξε εἶναι πυκνοτάτη καὶ δὴ καὶ ἀδιάκοπος ἡ χρησιμοποίησις καὶ ἐρμηνεία τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Παύλου ὑπὸ τῶν παλαιότερων ἐκκλησιαστικῶν πατέρων καὶ συγγραφέων καὶ ἡ ἐπ' αὐτοὺς ἐπίδρασις ἐκείνου, ὡς βλέπομεν ἐν τοῖς ἔργοις τοῦ τε Εἰρηναίου καὶ τοῦ Τερτυλλιανοῦ καὶ τοῦ Κυπριανοῦ καὶ τοῦ Ἰππολύτου κ. ἄ. Ὁ δὲ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρείας οὐ μόνον συχνότατα χρησιμοποιοεῖ τὰς ἐπιστολάς ταύτας καὶ δὴ καὶ τὴν πρὸς Ῥωμαίους, μεταχειριζόμενος τοὺς τίτλους «ὁ Ἀπόστολος», «ὁ θεῖος Ἀπόστολος» κ.τ.τ., ἀλλὰ καὶ ὑπεμνημάτισεν αὐτὰς ἐν ταῖς λεγομέναις «Ὑποτυπώσεσιν» αὐτοῦ.

Πολὺ περισσότερον ἰσχύει τοῦτο περὶ τοῦ Ὠριγένους, ὅστις οὐ μόνον τὸν ἡμέτερον Ἀπόστολον ἔχει ἀσφαλῆ ὁδηγόν του εἰς πάσας τὰς τε συστηματικὰς καὶ ἀπολογητικὰς καὶ πρακτικὰς ἐργασίας του, ἀλλὰ καὶ ἐπίσης ὑπεμνημάτισεν αὐτόν. Ζωηρὰν ἐπίδρασιν ἀπὸ τοῦ Παύλου ἐδέχθη καὶ Εὐσέβιος ὁ Καισαρείας καὶ Δίδυμος ὁ Τυφλὸς καὶ Διονύσιος ὁ Ἀλεξανδρείας. Ἀλλὰ καὶ ἅπαντες οἱ μεγάλοι τῆς Ἐκκλησίας πατέρες ἀποδεικνύονται θαυμασταὶ καὶ πιστοὶ μαθηταὶ τοῦ Παύλου, καὶ ὁ Μ. Ἀθανάσιος καὶ ὁ Μ. Βασίλειος καὶ Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνὸς καὶ Γρηγόριος ὁ Νύσσης καὶ μάλιστα Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, τῶν ὁποίων πάντων τὰ συγγράμματα προδίδουσι βαθυτάτην ἐπίδρασιν τῶν ἐπιστολῶν καὶ τῆς ζωῆς τοῦ Ἀποστόλου τούτου. Ἐπίσης ζωηρὰν ἐπίδρασιν τοῦ Παύλου προδίδουσι καὶ τὰ ἔργα Κυρίλλου τοῦ Ἱεροσολύμων καὶ Ἰσιδώρου τοῦ Πηλουσιωτου, ὅστις ἐν τοῖς ἐπιστολαῖς του ἐρμηνεύει διάφορα χωρία τοῦ Ἀποστόλου τούτου, ἐπίσης δὲ τὰ ἔργα Νείλου τοῦ Ἀββᾶ καὶ ἄλλων πολλῶν. Θαυμασταὶ δὲ τοῦ Παύλου ἐμφανίζονται καὶ Ἀστέριος ὁ Ἀμασίας, τοῦ ὁποίου ἔχομεν καὶ κοινὸν ἐγκώμιον εἰς τοὺς ἀποστόλους Πέτρον καὶ Παῦλον καὶ ὁ Πρόκλος ὁ Κωνσταντινουπόλεως, τοῦ ὁποίου ἐπίσης σώζεται ὡραῖον ἐγκώμιον εἰς τὸν Ἀπ. Παῦ-

1. Πρβλ. *Εἰρηναίου Adv. Haeres.* III 13 κλπ.

λον, ἔνθα πρὸς τοῖς ἄλλοις αἱ μὲν ἐπιστολαὶ αὐτοῦ χαρακτηρίζονται ὡς «σωτηρίας δίκτυα», ἡ δὲ μνήμη αὐτοῦ ὡς «Ὁρθόδοξον καύχημα» (Ε.Π.Μ. 65, στ. 819). Ἐπίσης θαυμαστῆς σπουδαίως τοῦ Ἀποστόλου Παύλου ἐμφανίζεται καὶ *Σωφρόνιος ὁ πατριάρχης Ἱεροσολύμων*, οὗτινος σώζονται λόγος εἰς τὴν κοινὴν ἐορτὴν Πέτρου καὶ Παύλου, ὡς καὶ δύο ὠραῖαι ἀνακρεόντιοι ᾠδαὶ εἰς τὸν Παῦλον καὶ εἰς τοὺς ἀγῶνας αὐτοῦ⁽¹⁾.

Θαυμασταὶ ὀνομαστοὶ τοῦ Παύλου διετέλεσαν ἐν τῇ Ἀνατολῇ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἀδιαιρέτου Ἐκκλησίας καὶ *Θεόδωρος ὁ Μοψουεστίας* καὶ *Θεοδώρητος ὁ Κύρου* καὶ *Ἐφραίμ ὁ Σύρος* καὶ *Γεννάδιος ὁ Κωνσταντινουπόλεως* καὶ *Κύριλλος ὁ Ἀλεξανδρείας*, οἵτινες ἔγραψαν καὶ σπουδαῖα ὑπομνήματα εἰς τὰς ἐπιστολάς αὐτοῦ. Ὁ δὲ *Εὐθάλιος* ἐπεμελήθη τῆς ἐπεξεργασίας τοῦ κειμένου τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Παύλου, ἐφοδιάσας αὐτὰς διὰ προλόγων, ἐπιγραφῶν καὶ κεφαλαίων καὶ στίχων.

Ἄλλ' ὁ κατ' ἐξοχὴν θαυμαστῆς καὶ κλασσικὸς ἐρμηνευτῆς τοῦ Παύλου ὑπῆρξεν ὁ *Χρυσόστομος*, ὅστις ὄχι μόνον ἐξεδήλωσε τὸν πρὸς αὐτὸν θαυμασμόν του ἐν τοῖς ἐπὶ ὠραίοις ἐγκωμιαστικοῖς του λόγοις εἰς τὸν Παῦλον καὶ ἐν πᾶσι τοῖς ἔργοις αὐτοῦ, καὶ δὴ καὶ ἐν τοῖς λόγοις «περὶ ἱερωσύνης» καὶ «εἰς τοὺς Ἀνδριάντας», ἀλλὰ καὶ ἠρμήνευσεν ἀπάσας τὰς ἐπιστολάς του κατὰ τρόπον ὃν ἄριστα χαρακτηρίζει ἡ ἐξῆς παρατήρησις ἀγνώστου χειρὸς εὗρισκομένη ἐν ἑλληνικῷ χειρογράφῳ τοῦ ἰα' αἰῶνος: «Χριστοῦ στόμα πέφυκε τὸ Παύλου στόμα, στόμα δὲ Παύλου τὸ Χρυσοστόμου στόμα». Ἐκφράζει δὲ καὶ ἡ παρατήρησις αὕτη ἐπιγραμματικῶς τὸν ἐπικρατοῦντα ἐν τῇ Ἑλληνικῇ Ἐκκλησίᾳ θαυμασμόν οὐ μόνον πρὸς τὸν Χρυσόστομον, ὡς ἐρμηνευτὴν τοῦ Παύλου, ἀλλὰ καὶ πρὸς αὐτὸν τὸν μέγαν τοῦτον Ἀπόστολον. Εἶχεν ἄλλως τε παρατηρήσει ἤδη Ἰσίδωρος ὁ Πηλουσιώτης περὶ τοῦ ὑπομνήματός του εἰς τὴν πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολὴν (ἐπιστ. 5, 32), ὅτι «εἰ Παῦλος ὁ θεσπέσιος ἀττικὴν εἴληφε γλῶσσαν, ὥστε ἑαυτὸν ἐρμηνεῦσαι, οὐκ ἂν ἄλλως ἠρμήνευσεν ἢ ὡς ὁ προειρημένος ἀοίδιμος ἀνὴρ», τ. ἔ. ὁ Χρυσόστομος. Ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ὁ Χρυσόστομος ἀρχεται τοῦ προλόγου τῆς ἐρμηνείας του εἰς τὴν πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολὴν ὡς ἐξῆς: «Συνεχῶς ἀκούων ἀναγινωσκομένων τῶν ἐπιστολῶν τοῦ μακαρίου Παύλου χαίρω μὲν... καὶ θερμαίνομαι τῷ πόθῳ τὴν ἐμὴν φίλην ἐπιγινώσκων φωνὴν καὶ μονονουχὶ παρόντα αὐτὸν δοκῶ φαντάζεσθαι καὶ διαλεγόμενον ὄραν». Τοιαῦται ἐκφράσεις τοῦ Χρυσοστόμου ἔδωσαν, ὡς φαίνεται, καὶ βραδύτερον ἀφορμὴν εἰς τὴν παρὰ τῷ βιογράφῳ αὐτοῦ Γεωργίῳ τῷ Ἀλεξανδρείας σωζομένην φήμην, καθ' ἣν ὁ μαθητῆς τοῦ Χρυσοστόμου Πρόκλος εἶχεν ἴδει διὰ ρωγμῆς τινος τῆς θύρας τοῦ δωματίου τοῦ Χρυσοστόμου τὸν Παῦλον ὑπαγο-

1. Βλ. *Κ. Μπόνη*, *Σωφρόνιου Ἱεροσολύμων*, ὠδαὶ εἰς τὸν Ἀπ. Παῦλον ἐν Θεολογίᾳ 1951, σελ. 213 ἔξ.

ρεύοντα εις αὐτὸν τὰ ὑπομνήματά του. Ἄλλα καὶ ὁ Νικηφόρος Κάλλι-
στος ἐν τῇ Ἐκκλησιαστικῇ Ἱστορίᾳ τοῦ γράφει περὶ αὐτοῦ «τὸν δὲ θεῖον
Ἀπόστολον (δηλ. τὸν Παῦλον) καὶ αὐτοῦ ἐκείνου μυστικῶς ὁμιλοῦντος
συντάττει» (1).

Βαθυτάτην δ' ἐπίδρασιν τοῦ Παύλου προδίδει καὶ ἡ μυστικίζουσα
ἐλληνικὴ ἀσκητικὴ γραμματεία ἀπὸ τοῦ δ' αἰῶνος καὶ ἐφεξῆς, ὡς καὶ τὰ
ἔργα Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ, ἐκπονήσαντος πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ
«Ἐκλογὰς» εἰς τὰς ἐπιστολάς αὐτοῦ ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ Χρυσοστόμου καὶ τοῦ
Θεοδώρητου καὶ Κυρίλλου τοῦ Ἀλεξανδρείας.

Περὶ δὲ τῆς βαθυτάτης ἐπίδρασεως τοῦ ἀπ. Παύλου καὶ ἐν τῇ Δύσει
μαρτυρεῖ ἡ ἐκκλησιαστικὴ αὐτῆς γραμματεία. Ἐκ τῶν δυτικῶν πατέρων
ὁ μέγιστος θαυμαστῆς τοῦ Παύλου ὑπῆρξεν ἀναμφισβητήτως ὁ Ἀδγουστίνος,
ἐπὶ τὸν ὁποῖον ἤσκησε σημαντικωτάτην ἐπίδρασιν μάλιστα ἡ ἀνθρωπολογία
καὶ ἡ βαθυτάτη τοῦ μεγάλου ἐκείνου ἀποστόλου εὐσέβεια. Εἰς αὐτὸν δρῶ-
νται καὶ σπουδαῖα ὑπομνήματα εἰς τὰς δύο μεγάλας ἐπιστολάς τοῦ Παύ-
λου, τὴν πρὸς Ῥωμαίους καὶ πρὸς Γαλάτας. Ζωηρότατον ἐπίσης ὑπῆρξε ἐν
τῇ Δύσει τὸ ὑπὲρ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Παύλου διαφέρον τοῦ τε Ἰερωνύμου
ἐρμηνεύσαντος καὶ τὰς πρὸς Γαλάτας, Ἐφεσίους, Τίτον καὶ Φιλήμονα ἐπι-
στολάς, καὶ τοῦ Ἀμβροσίου καὶ τοῦ Κασσιανοῦ καὶ τοῦ Ρουφίνου καὶ τοῦ
Κασσιωδώρου καὶ τοῦ Βικτωρίνου καὶ τοῦ Πελαγίου καὶ τοῦ αἰρετικοῦ Πρι-
κυλλιανοῦ, καὶ δὴ καὶ τοῦ λεγομένου Ἀμβροσιαστοῦ, ἐκ τῶν ὁποίων οἱ τέσ-
σαρες τελευταῖοι ἠσχολήθησαν καὶ περὶ τὴν ἐρμηνείαν τῶν ἐπιστολῶν αὐτοῦ.

Ὅποιος δὲ ὑπῆρξεν ὁ θαυμασμὸς καὶ ἡ ἐπίδρασις τοῦ Παύλου ἐν τῇ
Ἀνατολικῇ Ἐκκλησίᾳ καθ' ὅλην ἐν γένει τὴν Βυζαντινὴν περιόδον, μαρτυ-
τυροῦσι πάντα τὰ κατ' αὐτὴν συγγραφέντα θεολογικὰ ἔργα καὶ μάλιστα τὰ
τοῦ Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ, Λεοντίου τοῦ Βυζαντίου, τοῦ Φωτίου καὶ
Γεωργίου τοῦ Σχολαρίου, καὶ ἰδιαίτερος, αἱ ἐρμηνευτικαὶ σειραὶ (Catenae)
ἐπὶ τῶν παυλείων ἐπιστολῶν. Ἀξία ἰδιαίτερας μνείας ἐκ τῆς Βυζαντινῆς
περιόδου εἶναι τὰ εἰς τὰς ἐπιστολάς τοῦ Παύλου ὑπομνήματα τοῦ Οἰκουμε-
νίου καὶ τοῦ Θεοφυλάκτου καὶ τοῦ Ζιγαβηνοῦ. Τοῦ τελευταίου δὲ τούτου τὸ
ὑπόμνημα εἰς τὰς 14 ἐπιστολάς τοῦ Παύλου ἐξέδωκεν ἐν Ἀθήναις ἐν ἔτει
1886 ἐπὶ τῇ βάσει ἀνεκδότου παλαιοῦ χειρογράφου ὁ καθηγητὴς τοῦ Πανε-
πιστημίου Ἀθηνῶν ἀρχιμανδρίτης καὶ εἶτα ἐπίσκοπος Πατρῶν Νικηφόρος
Καλογεράς. Ταῦτα καὶ μόνον ἔχων τις ὑπ' ὄψιν θὰ ἐδικαιοῦτο νὰ ἐπανάβη
τὸ ἐρώτημα τοῦ Heiprici, ἐπεκτείνων αὐτὸ καὶ εἰς τὴν Ἀνατολικὴν ὀρθό-
δοξον ἐκκλησίαν τῶν μέσων χρόνων: «ἐπιτρέπεται τις ἐπὶ τῇ βάσει τῶν δε-
δομένων τούτων νὰ εἴπῃ, ὅτι ἡ παλαιὰ ἐκκλησία δὲν ἔσχεν οὔτε διαφέρον
οὔτε κατανόησιν διὰ τὸν ἀπόστολον Παῦλον;» (μν. ἔ. σ. 4).

1. Ἐκκλ. Ἱστορ. γ' (Ἐ. Π. Μ. 146 Β' 933).

Ἄλλὰ τοιαύτην ἔλλειψιν διαφέροντος καὶ κατανοήσεως διὰ τὸν Παῦλον δὲν θὰ ἐδικαιοῦτό τις νὰ ἰσχυρισθῇ οὐδὲ περὶ τῆς Ὁρθοδόξου ἐκκλησίας τῶν μετέπειτα χρόνων καὶ μέχρι σήμερον, παρὰ τὰς δυσμενεστάτας συνθηκάς, ὑφ' ἃς εὐρέθη αὕτη κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ὑποδουλώσεως τῶν ὀρθοδόξων λαῶν ὑπὸ ἑτεροθρήσκων καὶ βαρβάρων λαῶν. Ἐκ τῶν ἐκδεδομένων θεολογικῶν ἔργων τῆς περιόδου ταύτης (διότι τὰ πλεῖστα τούτων παραμένουσιν ἀτυχῶς ἀνέκδοτα) πείθεται ὁ ἀπροκατάληπτος ἀναγνώστης, ὅτι ἡ μορφή καὶ τὰ ἔργα τοῦ ἀποστόλου Παύλου δὲν ἔπαυσαν νὰ ἐμπνέωσι τοὺς λογίους ἄνδρας καὶ τῆς περιόδου ταύτης, ὡς βλέπομεν ἐν ταῖς «Ἀποκρίσεις τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Ἱερεμίου τοῦ Β' πρὸς τοὺς διαμαρτυρομένους θεολόγους τῆς Τυβίγγης» καὶ ἐν τοῖς ἔργοις τοῦ Παχωμίου Ρουσσάνου καὶ τοῦ Μητροφάνους Κριτοπούλου καὶ Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρου καὶ Νικηφόρου τοῦ Θεοτόκη καὶ τοσοῦτων ἄλλων. Ἦδη δὲ κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ ὑπὲρ τῆς ἑλληνικῆς ἀνεξαρτησίας ἀγῶνος ὁ ἐν Γαλλίᾳ ἐγκατεστημένος σοφὸς Ἕλληνας ἱατρός καὶ φιλόλογος Ἀδαμάντιος Κοραῆς († 1832), ἅμα τῇ ἀνακηρύξει γωνίας τινὸς τῆς ἑλληνικῆς πατρίδος του εἰς ἀνεξάρτητον κράτος, ἐθεώρησε καθήκόν του, παραλλήλως πρὸς τὴν «Κατήχησιν» του, νὰ ἐκδώσῃ ἑλληνιστὶ ἐν Παρισίοις τῷ 1831 τὸν «Ἱερατικὸν Συνέκδημον», τὸν περιέχοντα τὸ κείμενον καὶ μετάφρασιν τῶν τριῶν ποιμαντικῶν ἐπιστολῶν τοῦ ἀποστ. Παύλου χάριν τοῦ κλήρου τῆς ἀπελευθερωθείσης Ἑλλάδος, ὅπως βοηθήσῃ τὸν ἑλληνικὸν λαὸν εἰς ἀπόκτησιν καὶ τῆς ἐσωτερικῆς του ἐλευθερίας, ὡς ἔγραφεν εἰς τὸν πρόλογόν του.

Μετὰ δὲ τὴν βαθμιαίαν ἀπελευθέρωσιν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ ἐκ τοῦ τουρκικοῦ ζυγοῦ ἡ μορφή τοῦ Παύλου καὶ τὰ ἔργα αὐτοῦ δὲν προεβάλλοντο εἰς μελέτην καὶ μίμησιν μόνον εἰς τοὺς φοιτητὰς τῆς ἐν τῷ Ἐθνικῷ Πανεπιστημίῳ εὐθύς ἔξ ὑπαρχῆς ἰδρυθείσης Θεολογικῆς Σχολῆς, ὡς καὶ εἰς τοὺς μαθητὰς τῶν Ἱερατικῶν σχολῶν, ἀλλὰ καὶ εἰς ὅλην τὴν μαθητιῶσαν νεολαίαν τῆς Ἑλλάδος διὰ τῆς μερίμνῃ αὐτοῦ τοῦ κράτους ἐν τοῖς δημοσίοις σχολείοις παρεχομένης ὑποχρεωτικῆς θρησκευτικῆς ἐκπαιδεύσεως ὑπὸ τὸν τύπον εἴτε τῆς ἱστορίας τοῦ Ἀποστ. Παύλου εἴτε ἐρμηνείας περικοπῶν τῶν λόγων αὐτοῦ ἐκ τῶν Πράξεων, ὡς καὶ ἐκ τῶν ἐπιστολῶν αὐτοῦ. Ἀπὸ δὲ τῶν ἀρχῶν τοῦ παρελθόντος αἰῶνος ἤρchiσεν ἡ παρ' ἡμῖν δημοσίευσίς καὶ ἐπιστημονικῶν ἔργων περὶ τοῦ Ἀπ. Παύλου, οἷα εἶναι τὸ λαμπρὸν ὑπόμνημα τοῦ Καθηγητοῦ Ἐμμ. Ζολώτα εἰς τὴν πρὸς Γαλάτας ἐπιστολήν, «Αἱ περὶ τὸν Παῦλον σπουδαί» τοῦ Καθηγητοῦ Ν. Λούβαρι, τοῦ αὐτοῦ ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Κολοσσαεῖς ἐπιστολήν, ἐρμηνεῖα ἀπασῶν τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Παύλου ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ Π. Τρεμπέλα, ὡς καὶ σύντομος ἐρμηνεῖα τῶν ἐπιστολῶν αὐτοῦ μετὰ παραφράσεως αὐτῶν, «Ὁ μυστικισμὸς τοῦ Παύλου» καὶ «Ὁ Παῦλος καὶ οἱ Στωϊκοὶ φιλόσοφοι» τοῦ καθηγητοῦ Β. Ἰωαννίδου, μελέτη περὶ τῆς προσωπικότητος τοῦ Παύλου τοῦ καθηγητοῦ Δ. Κουῖμουτσοπούλου, λογοτεχνικὴ βιογραφία τοῦ Παύλου ὑπὸ Σπυρ. Παγανέλη καὶ πρόσφατος

ἐκ τοῦ γερμανικοῦ μετάφρασις τοῦ περὶ Ἁπ. Παύλου κλασσικοῦ ἔργου τοῦ Holzner ὑπὸ τοῦ ἀρχιμανδρίτου Ἱερωνύμου Κοτσώνη, ἥτις μετάφρασις ἐκυκλοφόρησεν ἐντὸς ἑξ ἑτῶν εἰς τρεῖς ἐκδόσεις καὶ εἰς 12.000 ἀντίτυπα κ.λ.π. Εἰς τὰ ἔργα ταῦτα ἄς μοι ἐπιτραπῆ νὰ προσθέσω καὶ τὰ τοῦ ὑποφαινομένου «Ὁ Ἀπόστολος Παῦλος καὶ ἡ μετάφρασις τῶν Ἑβδομήκοντα», «Ἐπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Φιλήμονα ἐπιστολὴν τοῦ Παύλου» καὶ «Ἡ κοινωνικὴ διδασκαλία τοῦ Παύλου». Λυπούμενος διότι δὲν ἔχω πρόχειρον τὴν θεολογικὴν γραμματείαν τῶν ἄλλων ὁμοδόξων χωρῶν, ἀρκοῦμαι ἐνταῦθα νὰ ἀναφέρω μόνον τοῦ γνωστοῦ Ρώσου καθηγητοῦ Νικολ. Γλουμποκόβσκη τὴν σπουδαιότητα τὴν μονογραφίαν περὶ τοῦ Παύλου καὶ τοῦ Ρουμάνου καθηγητοῦ Βασιλ. Gheorgiu τὴν περὶ Παύλου μονογραφίαν καὶ τὸ ὑπόμνημά του εἰς τὴν πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολὴν. Δὲν ἀμφιβάλλω δέ, ὅτι δὲν θὰ εἶναι εὐκαταφρόνητος καὶ ἡ ἐν ταῖς ἄλλαις ὁρθοδόξοις χώραις, καὶ μάλιστα ἐν Ρωσίᾳ, θεολογικὴ περὶ τὸν Παῦλον γραμματεία.

Οὔτε ἄλλως τε ἦτο δυνατόν νὰ λησμονηθῆ ὁ μέγας οὗτος Ἀπόστολος ἐν τῇ Ὁρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ, ἐφ' ὅσον ἤδη ἐκ παλαιότητας ἐποχῆς εἶναι τετελεσπισμένη ἡ καθημερινὴ ἐν τῇ λατρείᾳ αὐτῆς κατὰ περικοπὰς συνεχῆς ἀνάγνωσις ὁλοκλήρου τοῦ Παύλου, διαρκοῦσα περὶ τοὺς 10 μῆνας τοῦ ἐνιαυτοῦ (*). Σημειωτέον δ' ὅτι αἱ ἐπ' ἐκκλησίας ἀναγινωσκόμεναι περικοπαὶ αὗται δὲν εἶναι μόνον πρακτικοῦ, ἀλλὰ καὶ δογματικοῦ περιεχομένου (περὶ δικαιοσύνης κ.λ.π.). Ὅ,τι λοιπὸν εἶπεν ὁ Χρυσόστομος περὶ τῆς ἐποχῆς του ἐν τῇ α' ὁμιλίᾳ αὐτοῦ εἰς τὸν Παῦλον, ἐνθα παραβάλλει τὰς ἐπιστολάς του πρὸς ποταμούς «καθ' ἐκάστην ἕροντας τὴν ἡμέραν οὐ τὴν γῆν ἀρδεύοντας, ἀλλὰ τὰς τῶν ἀνθρώπων ψυχὰς εἰς καρπογονίαν ἀρετῆς διεγείροντας» ἰσχύει, κατ' ἀρχὴν τοῦλάχιστον, καὶ μέχρι σήμερον ἐν τῇ Ὁρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ.

Ὅμως τοιαύτη οἰκειότης τῆς τε ἀρχαίας καὶ τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας πρὸς τὸν μέγαν τοῦτον Ἀπόστολον δὲν ἦτο δυνατόν νὰ μὴ ἀσκήσῃ βαθυτάτην ἐπίδρασιν ἐπὶ τὴν Ἐκκλησίαν ταύτην, καὶ δὴ καὶ ἐπὶ τὴν δογματικὴν τῆς διδασκαλίαν καὶ τὴν λατρείαν καὶ τὴν εὐσέβειαν αὐτῆς. Πράγματι ἡ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας ταύτης ἀνευ ὑπερβολῆς δύναται νὰ λεγθῆ, ὅτι φέρει τὴν σφραγίδα τοῦ πνεύματος τοῦ ἀρχιτέκτονος, (ἵνα μεταχειρισθῶ τὴν ἰδικὴν του φρασιολογίαν) καὶ διοργανωτοῦ τοσοῦτων ἐπὶ μέρους ἐκκλησιῶν τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς ὅλης Ἐκκλησίας. Δι' ὀλίγων δ' ἐκ τῶν πολυαρίθμων χαρακτηριστικῶν παραδειγμάτων θέλομεν διευκρινήσῃ τὸ πρᾶγμα.

Ἐν πρώτοις ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Παύλου διατελεῖ αὐτὴ ἡ σπουδαιότης, ἣν ἀποδίδει ἡ ἡμετέρα Ἐκκλησία εἰς τὴν παράδοσιν, καὶ δὴ τὴν ἀποστολικὴν παράδοσιν (Α' Θεσσαλ. β' 15, Α' Κορ. ια' 2, 23, Γαλ. α' 9,

1. Ὁ ἱερός Χρυσόστομος ἀναφέρει ἐν τῷ προλόγῳ τῆς ἐρμηνείας του εἰς τὴν πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολὴν, ὅτι κατὰ τὰς ἡμέρας αὐτοῦ αἱ ἐπιστολαὶ τοῦ Παύλου ἀνεγνώσκοντο καὶ τρεῖς καὶ τετράκις τῆς ἑβδομάδος ἐν τῇ θ. λατρείᾳ.

Β' Τιμόθ. β' 2, γ' 14). Ἐπίσης ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Παύλου διατελεῖ ἡ ἀνθρωπολογία, καὶ δὴ καὶ ἡ περὶ φυσικῆς Θεολογίας καὶ φυσικοῦ δικαίου διδασκαλία τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας, ὅσον καὶ ἂν ἡ τελευταία αὕτη διδασκαλία δὲν ἔχει ἀρκούντως ἀναπτυχθῆ ἐν τῇ Ὁρθοδόξῳ θεολογίᾳ (Ρωμ. α' 19 ἐξ., β' 14 ἐξ.). Καταφανὴς δ' εἶναι ἡ ἐπίδρασις τοῦ Παύλου μάλιστα ἐν τῇ χριστολογία, τῇ ἐκκλησιολογίᾳ, τῇ μυστηριολογίᾳ καὶ τῇ ἐσχατολογίᾳ τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἐν τῇ ὕμνογραφίᾳ τῆς ὁποίας εὐλόγως ἐξυμνεῖται οὗτος ὡς «ἡ κρηπίς τῶν δογμάτων». Παραδείγματος χάριν, πρὸ παντὸς εἰς ἐπίδρασιν τοῦ Ἀπ. Παύλου (Πράξ. ιζ' 31, Ρωμ. α' 4. Α' Κορ. ιε' 4 ἐξ.) ὀφείλεται ἡ ἐν τῇ ἡμετέρᾳ Ἐκκλησίᾳ κεντρικὴ θέσις τοῦ δόγματος περὶ τῆς ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου καὶ ἡ ἐν τῇ λατρείᾳ αὐτῆς, ὅσον ἐν οὐδεμιᾷ ἄλλῃ ἐκκλησίᾳ, ἀνάδειξις καὶ ἐξύμνησις τοῦ γεγονότος τούτου, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον παρέχει ἰδιαίτους φυσιογνωμίαν εἰς τὴν λατρείαν καὶ τὴν εὐσέβειαν τῆς Ἐκκλησίας ταύτης, εὐλόγως χαρακτηρισθεῖσης ὡς κατ' ἐξοχὴν ἐκκλησίας τῆς ἀναστάσεως, διατὶ δὲ ὅχι καὶ τῆς χαρᾶς (1).

Ἐπίσης ὑπὸ τὴν προφανῆ ἐπίδρασιν τοῦ Παύλου (Ρωμ. θ' 16, Γαλ. β' 16, Α' Κορ. ιε', 9 κλπ.) διατελεῖ ἡ περὶ δικαιοσύνης καὶ σωτηρίας ὀρθόδοξος διδασκαλία, ἣτις δύναται νὰ χαρακτηρισθῆ ἀδιστακτικῶς ὡς συνεργισμὸς (Synergismus), πλὴν ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ὅτι ἀναγνωρίζεται μὲν ἐν τῇ ἡμετέρᾳ Ἐκκλησίᾳ ἡ ἀνάγκη τῆς δι' ἔργων ἐκδηλώσεως τῆς πίστεως, ὡς καρποῦ αὐτῆς, συμφώνως πρὸς τὴν κλασσικὴν ρήτραν τοῦ Παύλου ἐν Γαλ. ε' 6 «πίστις δι' ἀγάπης ἐνεργουμένη», ἐξαίρεται δ' ὅμως ἐπαρκῶς ἡ σημασία τῆς πίστεως, ὡς ἀρχικοῦ ἅμα καὶ τελικοῦ ὄρου τῆς σωτηρίας, ὡς παρατηρεῖ ῥητῶς ὁ Χρυσόστομος καὶ ἀποδέχεται ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία. «Ὅταν εἴπῃ οὐ τοῦ θέλοντος οὐδὲ τοῦ τρέχοντος, οὐ τὴν ἐξουσίαν ἀναιρεῖ, ἀλλὰ δείκνυσιν ὅτι οὐ τὸ πᾶν αὐτοῦ ἐστίν, ἀλλὰ δεῖται τῆς ἀνωθεν χάριτος. Δεῖ μὲν γὰρ καὶ θέλειν καὶ τρέχειν, θαρρεῖν δὲ μὴ τοῖς οἰκείοις πόνοις, ἀλλὰ τῇ τοῦ Θεοῦ φιλανθρωπίᾳ». (Ὁμιλ. ις' εἰς τὴν πρὸς Ρωμ. § θ).

Ὅποιον δὲ μέρος διαδραματίζει ἡ πίστις καὶ ἡ θεία χάρις διὰ τὴν σωτηρίαν ἐν τῇ εὐσεβείᾳ τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, βλέπει τις καὶ ἐν τῇ λατρείᾳ αὐτῆς, ἐν τῇ ὁποίᾳ, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, ἀδιακόπως ἐπαναλαμβάνεται τὸ «Κύριε Ἐλέησον» καὶ «σῶσον ἡμᾶς» ἢ «σῶσον τὰς ψυχὰς ἡμῶν». Διὰ τὸ πρᾶγμα τοῦτο καὶ διὰ τὸν μυστικισμὸν αὐτῆς ἀδίκως ἐκακίσθη ἡ ἡμετέρα Ἐκκλησία ἐκ πλευρᾶς, ἐξ ἧς δὲν θὰ τὸ ἀνέμενέ τις, ἐννοῶ τὸν ἐπιφανέστατον διωμαρτυρούμενον θεολόγον Ad. Harnack (Der Geist der Morgenländischen Kirche), ὅστις ἄλλως τε ὀρθῶς ὑποδεικνύει τοὺς κινδύνους ἐκ τῆς ἐκ μέρους τοῦ Λουθηρου παραμελήσεως τῶν ἔργων (2).

1. Βλ. ἡμέτερον μελέτημα Ἡ ἀνάστασις τοῦ Χριστοῦ ἐν τῇ Ὁρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ (1953).

2. Das Wesen des Christentums (β' ἔκδ. σ. 180).

Ἐν γένει ἐν τῇ Ὁρθοδόξῳ λατρείᾳ εἶναι καταφανεστάτη ἡ ἐπίδρασις τοῦ Ἁπ. Παύλου, ὅπως βλέπομεν ἐν τε τῇ ἑμνογραφίᾳ, τῇ ἐμπεποτισμένῃ ὑπὸ τοῦ πνεύματος αὐτοῦ καὶ διηνηθισμένῃ ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους δι' ἐκφράσεων αὐτοῦ, καὶ ἐν ταῖς *μυστηριακαῖς αὐτῆς ἀκολουθίαις*, καὶ δὴ καὶ ἐν τῇ θείᾳ *Λειτουργίᾳ*, εἰς ὃ θέμα θὰ εἶναι δυνατὸν καὶ ἐλπίζω, ὅτι θὰ ἀφιερωθῶσιν ἕξ ὀρθοδόξου πλευρᾶς πολλαὶ εἰδικαὶ μονογραφίαι. Ἡμεῖς δὲ ἀρκούμεθα ἐνταῦθα εἰς ἐλαχίστας παρατηρήσεις.

Παραδείγματος χάριν σημειώνομεν ἰδιαίτερος ἐν μὲν τῇ ἱερᾷ ἀκολουθίᾳ τοῦ Βαπτίσματος τὴν ἐπὶ τῆς διδασκαλίας τοῦ Παύλου (Ρωμ. ζ', 3 ἔξ.) στηριζομένην τριττὴν κατάδυσιν τοῦ βαπτιζομένου ἐντὸς τοῦ ὕδατος, ὡς συμβολίζουσιν τὴν τριήμερον ταφὴν καὶ ἔγερσιν τοῦ Κυρίου, ὡς καὶ τὸν ὠραῖον ὕμνον «ὅσοι εἰς Χριστὸν ἐβαπτίσθητε, Χριστὸν ἐνεδύσασθε ἀλληλουΐα» (Γαλ. γ' 27), ἵνα παραλίπωμεν διαφόρους εὐχὰς τῆς ἀκολουθίας ταύτης.

Ἐν δὲ τῇ θείᾳ *Λειτουργίᾳ* ἀναφέρομεν, πρὸς τοῖς ἄλλοις, καὶ τὴν συνηθεστάτην χρῆσιν περικοπῶν τοῦ Ἁπ. Παύλου εἰς ἀνάγνωσιν πρὸ τοῦ Εὐαγγελίου, ὡς εἴπομεν, καὶ τὴν ἐπίδρασιν τῆς φρασιολογίας τοῦ Ἀποστόλου τούτου ἐν τῷ χωρίῳ περὶ τῆς θείας Εὐχαριστίας ἐν Α' Κορ. ια' 23, μάλιστα δ' ἐν τῇ μεγάλῃ εὐχῇ τῆς ἀναφορᾶς, ὡς καὶ τὴν χρησιμοποίησιν αὐτοῦ τῆς ἀποστολικῆς εὐλογίας ἐν Β' Κορ. ιγ' 13. «Ἡ χάρις τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρὸς καὶ ἡ κοινωνία τοῦ Ἁγίου Πνεύματος εἶη μετὰ πάντων ὑμῶν».

Ζωηρὰν ἐπίδρασιν τοῦ Ἁπ. Παύλου προδίδει ἐπίσης καὶ ὁ καλῶς ἐννοούμενος *μυστικισμὸς* τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, *μυστικισμὸς* ἀπληγαγμένος ὑπερβολῶν καὶ τελειῶς ἰσορροπημένος (πρβλ. μάλιστα τὰς ἐπιστολὰς τῆς αἰχμαλωσίας καὶ δὴ καὶ τὴν πρὸς Φιλιππησίους), ὃν εὐρίσκομεν διάχωντον ὄχι μόνον ἐν τῇ ἀσκητικῇ γραμματείᾳ, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ λατρείᾳ, καὶ δὴ καὶ ἐν τῇ ἑμνογραφίᾳ αὐτῆς. Αὐτὴ αὕτη ἡ χαρακτηριστικὴ περὶ θεώσεως ἀντίληψις τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας στηρίζεται, πρὸς τοῖς ἄλλοις, καὶ ἐπὶ τῆς διδασκαλίας τοῦ Παύλου καὶ δὴ ἐπὶ τοῦ χωρίου Φιλιππησ. γ' 21 «ὃς μετασχηματίζει τὸ σῶμα τῆς ταπεινώσεως ἡμῶν σύμμορφον τῷ σώματι τῆς δόξης αὐτοῦ». ~~Ὁμοίως ἐπίδρασιν τοῦ Ἁπ. Παύλου προδίδει καὶ ὁ ἀσκητικισμὸς τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας. Ὁ ἀσκητισμὸς οὗτος ἐκδηλοῦται ἐν τε τῇ ἰδιαζούσῃ θέσει, ἣν κατέχει ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ταύτῃ ἡ *παρθενία* (πρβ. Α' Κορ. ζ' 1 ἔξ.) καὶ ἐν τῷ πλήθει τῶν *ησκειῶν* αὐτῆς (Πρᾶξ ις' 23, Α' Κορ. ζ', 5 θ' 27, Β' Κορ. ια' 27) καὶ εἶναι, ὡς νομίζομεν, ἐπίσης ἰσορροπημένος, οἷος ὑπῆρξε καὶ ὁ ἀσκητισμὸς τοῦ Παύλου, ὅστις ἐξεδήλωσε μὲν «διὰ τὴν ἐνεστώσαν ἀνάγκην» (Α' Κορ. ζ' 26) τὴν προτίμησίν του ὑπὲρ τῆς ἀγαμίας καὶ διεκλήρωσε τὴν ἀνάγκην τῆς χαλιναγωγήσεως τοῦ σώματος καὶ τῆς ὑποταγῆς τῆς «σαρκὸς» εἰς τὰς ἀπαιτήσεις τοῦ «πνεύματος» (Α' Κορ. θ' 27, πρβ. Β' Κορ. δ' 10, ι' 3 καὶ ἔξ., Κολ. γ' 5), οὐχ ἥτιον ὁμοῦς κατεπολέμησε τὴν ἐμφιλοχώρησιν ἄγαν ἀσκητικῶν τάσεων καὶ ὑπερβολῶν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν~~

(Κολ. β' 21, Α' Τιμ. θ' 3) καὶ ἐξήγγειλε τὴν ὑψηλὴν διδασκαλίαν περὶ τοῦ σώματος ὡς ναοῦ τοῦ Θεοῦ (Α' Κορ. γ' 16, ς' 19). Ἐπίσης εἰς ἐπίδρασιν τοῦ Παύλου ὀφείλεται ἡ διακρίνουσα τὴν εὐσέβειαν τῶν ὀρθοδόξων Ἐκκλησιῶν ζωηρότης τοῦ συναισθηματος τῆς ἁμαρτίας (Α' Κορ. ιε' 9, Ἐφ. γ' 8, Φιλ. β' 12, γ' 12, Α' Τιμ. α' 13 ἔξ.), ὡς βλέπομεν ἐν τῇ θείᾳ Λειτουργίᾳ καὶ τῇ ὑμνογραφίᾳ καὶ ἐν ὅλῃ τῇ λατρείᾳ αὐτῆς.

Ἀκόμη δὲ καὶ ἡ σημασία ἡ ἀπονευομένη ἐν τῇ Ὁρθόδοξῳ Ἐκκλησίᾳ εἰς τὴν ἀνάγκην τῆς ἐκκλησιαστικῆς *πειθαρχίας*, καὶ δὴ καὶ ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τῆς ὀρθοδοξίας καὶ τῆς ἐνότητος τῆς πίστεως, ὀφείλεται κατὰ μέγιστον μέρος εἰς τὴν ἐπίδρασιν τοῦ ἑξόχου τούτου ἐκκλησιαστικοῦ ὀργανωτοῦ Ἀπ. Παύλου, ὁ ὁποῖος κατεπολέμησε δριμύτως καὶ ἀμειλίκτως πᾶσαν ἀπόπειραν πρὸς νόθευσιν τῆς πίστεως (Ρωμ. ις' 17 ἔξ., Α' Κορ. ιδ' 40 ις' 21, Γαλ. α' 7-9, Φιλ. γ' 2 ἔξ., Α' Τιμ. α' 19, δ' 1 ἔξ., ς' 3 ἔξ., 20, Β' Τιμ. β' 14 ἔξ., δ' 3 ἔξ., Τίτ. α' 9 ἔξ.) καὶ ἐτόνισεν ἐπιμόνως τὴν ἀνάγκην τῆς ἐνότητος τῆς πίστεως (Ἐφ. δ' 3-5, Φιλ. α' 27, Α' Κορ. α' 10) (1).

Ἀποβλέποντες εἰς τὸ περιορισμένον τοῦ χώρου, ἀρκοῦμεθα ἐνταῦθα εἰς τὰ ὀλίγα ταῦτα παραδείγματα, ἅτινα ἄλλως τε εἶναι ἴσως ἱκανά, ὅπως πείσωσι τὸν ἀπροκατάληπτον ἀκροατὴν, ὅτι ὁ Ἀπ. Παῦλος δὲν ἔπαυσε νὰ ζῆ εἴτε ἐν τῇ ἀρχαίᾳ εἴτε ἐν τῇ Ὁρθόδοξῳ Ἐκκλησίᾳ (2). Τοῦτο βεβαίως δὲν σημαίνει οὔτε ὅτι ἡ Ἐκκλησία αὕτη εἶναι μονομερῶς προσκεκολλημένη εἰς τὸ Ἀπ. Παῦλον (ὅπερ ἄλλως θὰ ἀπετέλει καὶ μειονέκτημα αὐτῆς) καὶ δὲν στηρίζεται ἐπὶ τῆς διδασκαλίας τοῦ Χριστοῦ καὶ πάντων τῶν Ἀποστόλων αὐτοῦ, οὔτε ὅτι κατεβλήθη ἐν αὐτῇ ὅση ἐπεβάλλετο φροντίς πρὸς ἀξιολογήσιν τῆς ἀφοσιώσεως αὐτῆς εἰς τὸν μέγαν ἐκεῖνον Ἀπόστολον.

Ἐξ ἄλλου δ' ὅμως πρέπει ν' ἀνομολογηθῆ ὅτι, ὡς συνέβη ἐν πάσαις ταῖς ἐποχαῖς τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας, ὁσάκις κατεβλήθη ἰδιαίτῳσα φροντίς ἀνακαινίσεως καὶ πνευματικῆς ἀναζωπυρήσεως τῆς καθόλου Ἐκκλησίας, ὅτε ἡ μορφή καὶ ἡ διδασκαλία τοῦ Παύλου προεβάλλετο ὡς πηγὴ πλουσιῶν ἐμπνεύσεων, τοῦτο παρατηρεῖται καὶ ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς Ὁρθόδοξου Ἐκκλησίας, καὶ δὴ ἰδιαίτερος κατὰ τὴν τελευταίαν ἑκατονταετίαν, καθ' ἣν ἡ μορφή τοῦ Ἀποστόλου τούτου τῆς Ἑλλάδος, ἀποτελεῖ τὸ

1. Βλ. ἡμετέραν συμβολὴν εἰς τὸν ὑπὸ τὸν τίτλον *Studia Paulina* τὸ παρελθὸν ἔτος ἐκδοθέντα πρὸς τιμὴν τοῦ καθηγητοῦ Joh. Zwaan πανηγυρικὸν τόμον ἐπὶ τῇ ἑβδομηκονταετηρίδι αὐτοῦ (*Paulus und die Einheit der Kirche* σελ. 28-36).

2. Ταῦτα δέ, ἐν συνδυασμῷ καὶ πρὸς ὅσα λέγομεν ἐν τῷ ἀνωτέρῳ μνημονευθέντι μελετήματι περὶ τῶν «θεμελιωδῶν ἀρχῶν καὶ τῶν οὐσιωδῶν γνωρισμάτων τῆς Ὁρθόδοξου Ἐκκλησίας», ἀποτελοῦσι καὶ ἕμμεσον ἀπάντησιν εἰς τὴν δεινὴν τοῦ Ad. Harnack συκοφαντίαν κατὰ τῆς θεολογίας τῶν Ἑλλήνων πατέρων, ὡς νοθεύσεως δῆθεν τὸν ἀρχέγονον χριστιανισμόν, συκοφαντίαν, περὶ τῆς ὁποίας ὅλως ἀδίκως ὁ E. Benz ἐν τῷ τελευταίῳ συγγράμματί του (*Die Ostkirche*, 1953, σελ. 247) ἰσχυρίζεται, ὅτι ἔτυχεν ἐνθουσιώδους ὑποδοχῆς παρὰ τοῖς Ἑλλησι θεολόγοις (Βλ. καὶ *I. Καρμύλη* βιβλιοκρισίαν τοῦ εἰρημένου βιβλίου ἐν «Θεολογία» 1953, σελ. 637).

ύψηλόν πρότυπον καὶ τὸν ἐμπνευστήν, ἀλλὰ καὶ τὸ σύνθημα τῆς χριστιανικῆς ἀνακαινίσεως τοῦ λαοῦ αὐτῆς. Ἀρχοῦμαι νὰ ἀναφέρω, ὅτι κατὰ τὸ διάστημα τοῦτο πολυάριθμοι θρησκευτικοὶ σύλλογοι καὶ θρησκευτικὰ περιοδικὰ ἔχουσι πολλαχοῦ τῆς χώρας ταύτης ἰδρυθῆ καὶ φέρουσι τὸ ὄνομα τοῦ Παύλου, ἐν Ἀθήναις δ' ἔχει τὸ κέντρον του καὶ ὁ πρὸ εἰκοσιπενταετίας ἰδρυθεὶς καὶ πρὸς πᾶν σημεῖον τοῦ ὀρίζοντος τοῦ Ἑλληνισμοῦ κατευθύνων τὴν δρᾶσιν του εἰδικὸς «Σύλλογος ἑσωτερικῆς ἱεραποστολῆς», ὁ ὁποῖος φέρει τὸ ὄνομα τοῦ μεγάλου τούτου Ἀποστόλου, καθὼς καὶ τὰ μετ' αὐτοῦ στενῶς συνεργαζόμενα χριστιανικὰ σωματεῖα. Ὅτι δὲ καὶ αἱ ἐφορταὶ ἐπὶ τῇ 1900ῇ ἐπετείῳ τῆς ἀφίξεως τοῦ Παύλου εἰς τὴν Ἑλλάδα ἀποτελοῦσι δεῖγμα τῆς πρὸς τὸν Ἀπόστολον τῶν Ἐθνῶν ἀφοσιώσεως τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, μόνις εἶναι ἀνάγκη καὶ νὰ ὑποδείξωμεν. Εἴθε λοιπὸν αἱ ἐφορταὶ αὗται νὰ γίνωσιν, ὡς ἐπανειλημμένως ἄλλοτε ὑπεδείξαμεν⁽¹⁾, ἀφετηρία γενικωτέρων καὶ συντονισμένων προσπαθειῶν ὄχι μόνον ἐν τῇ ἡμετέρᾳ Ἐκκλησίᾳ, ἀλλὰ καὶ ἀνὰ σύμπασαν τὴν χριστιανοσύνην, πῶς νὰ ἐπαναφέρωμεν τὸν Ἀπόστολον τοῦτον πρὸς ἀναμαθήτευσιν καὶ ἐπανευαγγελισμόν τοῦ λεγομένου χριστιανικοῦ κόσμου, ὅπερ εἶναι ὄρος ἀπαραίτητος καὶ πρὸς ἐπίτευξιν τῆς

1. Βλ. ἡμετέραν ἐπιστολὴν δημοσιευθεῖσαν ἐν τῇ «Ἐκκλησίᾳ» τοῦ ἔτους 1949, ἐν ἣ ἔξεφράζομεν τὴν εὐχὴν, ὅπως κατὰ τὸ ἔτος τοῦ ἐορτασμοῦ τῆς 1900ῆς ἐπετείου ἀπὸ τῆς πρώτης ἀφίξεως τοῦ ἀποστ. Παύλου εἰς τὴν Ἑλλάδα «διωργανοῦτο κατὰ τὴν εὐαγγελιστικὴν ἐστρατεία ἀνὰ τὴν χώραν ἡμῶν», οἷον εἰ ἐπαναφερομένου τοῦ ἀποστόλου Παύλου πρὸς ἐπανευαγγελισμόν τῆς χώρας ἡμῶν καὶ τῆς Εὐρώπης. Τὴν πρότασιν ἡμῶν ἐκείνην, ἥτις ἀναδημοσιευθεῖσα ἐν τῷ δελτίῳ τῶν πληροφοριῶν τοῦ Συμβουλίου τῶν Ἐκκλησιῶν τῆς Γενεύης τῇ 2-12-49, ἔτυχε καλῆς ὑποδοχῆς εἰς εὐρύτερους ρωμαιοκαθολικοὺς καὶ προτεσταντικοὺς κύκλους, δοῦσα ἀφορμὴν καὶ εἰς τὴν Neue Züricher Zeitung νὰ ἀφιερῶσθαι ἰδίαν ἐπιφυλλίδα ἐν τῷ φύλλῳ τῆς 26-1-1950, εἰσηγήθημεν καὶ κατὰ τὴν πρώτην καὶ μόνην συνεδρίαν τῆς μεγάλης ἐπιτροπείας τοῦ ἐορτασμοῦ, ἧς μετείχομεν, ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ Μακαριωτάτου, καὶ ἐπανελάβομεν ἐκτενέστερον καὶ ἐν ἰδιαιτέρῳ ὑπομνήματι πρὸς τὴν Α. Μακαριότητα τὴν 23-3-50, ὅπερ ὑπόμνημα ἐδημοσιεύθη ὀλόκληρον ἐν τῷ περιοδικῷ «Ἐνορία» ἐν τῷ τεύχει τῆς 15-5-1950. Μὴ πραγματοποιηθεῖσης τῆς προτάσεως ἐκείνης, προσεπαθήσαμεν νὰ ἐνισχύσωμεν τὸ πνευματικὸν κεφάλαιον τῶν σχετικῶν ἐφορτῶν τοῦ 1951 ἀφ' ἑνὸς μὲν διὰ τοῦ ὑπὸ τοῦ «Χριστιανικοῦ Ὀμίλου Φοιτητῶν», δαπάναις τοῦ πτωχοῦ ταμείου τῶν «Ὀρθοδόξων Χριστιανικῶν Ἐνώσεων» τοῦ πατρὸς Ἀγγέλου Νησιώτου, ἐκδοθέντος πανηγυρικοῦ τόμου Paulus—Hellas—Oikumene (Ἀθήναι, 1951, σελ. 204), ἐν τῷ ὁποίῳ δημοσιεύονται, ἐκτός τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Μακαριωτάτου Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν καὶ τῶν Ἀρχιεπισκόπων Σουηδίας καὶ Νορβηγίας καὶ ἄλλων ἐπιφανῶν προσωπικοτήτων ξένων καὶ ἡμετέρων, ὑπὲρ τὰ τριάκοντα εἰδικὰ μελετήματα γραφέντα διὰ τὸν τόμον τοῦτον ὑπὸ ἐγκρίτων ὀρθοδόξων, ρωμαιοκαθολικῶν καὶ διαμαρτυρομένων θεολόγων, ἐκ δώδεκα ξένων χωρῶν, μεταξύ τῶν ὁποίων καὶ ἡ Κεῦλάνη, ἀφ' ἑτέρου δὲ διὰ τῆς διοργανώσεως διεθνοῦς συνεδρίου χριστιανικῆς φοιτητικῆς νεολαίας, συνελθόντος ἐν Κηφισίᾳ εὐθύς μετὰ τὰς ἐφορτάς, ἥτοι ἀπὸ 1-3 Ἰουλίου 1951, ἐνθα συνεζητήθη τὸ θέμα: «τί θὰ εἶχε νὰ εἴπῃ ὁ Ἅπ. Παῦλος εἰς τὴν σημερινὴν νεολαίαν;»

τῆς τόσον ἐπιθυμητῆς σήμερον ἀνά σύμπαντα τὸν χριστιανικὸν κόσμον ἐνό-
τητος αὐτοῦ.

Ἐπίμετρον. Εἶχε στοιχειοθετηθῆ τὸ ἀνωτέρω παρατεθὲν μελέτημα ἡμῶν, ὅτε ἐλάβομεν γνῶσιν τοῦ περιεχομένου τοῦ ὑπὸ τὸν τίτλον *Das Paulus—Verständnis in der Morgenländischen und Abendländischen Kirche* δημοσιεύματος τοῦ λουθηρανοῦ καὶ φιλορθοδόξου καθηγητοῦ κ. E. Benz (*Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte*, τεύχος 4, 1951), ἐν τῷ ὁποίῳ ἀναζητῶν οὗτος τὴν μεταξὺ Ὁρθοδοξίας καὶ Προτεσταντισμοῦ διάστασιν οὐχὶ πλέον ἐν τῇ ὑπὸ τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας παραμελήσει τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, κατὰ τὴν συνήθη προτεσταντικὴν ἀξίωσιν, εἰμὴ μόνον ἐν τῇ διαφορᾷ τῆς ἐπιδράσεως τοῦ ἀποστόλου τούτου, διατείνεται, ὅτι ἡ μὲν Δύσις ἀντελήφθη τὴν σχέσιν τῶν ἀνθρώπων πρὸς τὸν Θεὸν ὡς σχέσιν δικανικὴν, συμφώνως πρὸς τὸν ἐν τῇ ἐπιστολῇ πρὸς Ῥωμαίους γραμμὴν τοῦ Παύλου, ἡ δὲ Ἀνατολὴ διαφοροτρόπως ἀντιλαμβανομένη τὴν σχέσιν ταύτην, ἐνδιαφέρεται κυρίως περὶ τῆς Α' πρὸς Κορινθίους. Ἐντεῦθεν, λέγει, ἐνῶ τὸ κεντρικὸν θέμα τῆς Δύσεως εἶναι ἡ δικαίωσις, τὰ κύρια θέματα τῆς Ἀνατολῆς εἶναι ἡ θέωσις, ὁ ἁγιασμός, ἡ καινὴ κτίσις ἢ ἀνάστασις κ.τ.τ. Τὸ συμπέρασμα δὲ τοῦτο στηρίζεται ἐπὶ τῆς ἐσφαλμένης παρατηρήσεως τοῦ κ. Benz, ὅτι, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν Δύσιν, ἢ πρὸς Ῥωμαίους ἐπιστολῇ τοῦ Παύλου δὲν ἔσχεν οὐδεμίαν ἐπίδρασιν ἐπὶ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς θεολογίας τῆς Ἀνατολῆς, τῆς ὁποίας πολλοὶ σπουδαῖοι ἀντιπρόσωποι ἐνδιεφέρθησαν δῆθεν μᾶλλον περὶ τῆς Α' πρὸς Κορινθίους.

Οἱ ἰσχυρισμοὶ ὅμως οὗτοι φαίνονται εἰς ἡμᾶς ἐν μέρει μὲν μονομερεῖς καὶ ὑπερβολικοί, ἐν μέρει δὲ ἀνυπόστατοι, ὀφειλόμενοι εἰς παρεξήγησιν τῶν πραγμάτων τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας καὶ δὴ καὶ τῆς ἱστορίας τῆς θεολογίας αὐτῆς. Συμφωνοῦμεν μόνον εἰς τὸ ὅτι ἡ Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία οὐδέποτε ἀντελήφθη τὴν σχέσιν τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν Θεόν, ὡς σχέσιν δικανικὴν, οἷαν ἀντελήφθη αὐτὴν ἡ Δύσις, τὴν θεολογικὴν σκέψιν τῆς ὁποίας διακρίνει ἡ νομικὴ περὶ τῆς ἀνθρωπίνης σωτηρίας ἀντίληψις, στηριζομένη πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ ἐπὶ τῆς ἐπιστολῆς πρὸς Ῥωμαίους τοῦ Παύλου (1). Τοῦτο ὅμως δὲν σημαίνει τὸ παράπαν οὔτε, ὅτι ἡ ἐπιστολὴ αὕτη δὲν ἐπέδρασεν οὐδαμῶς ἐπὶ τὴν θεολογικὴν σκέψιν τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας οὔτε ὅτι αὕτη ἐνδιαφέρεται μᾶλλον περὶ τῆς Α' πρὸς Κορινθίους ἐπιστολῆς τοῦ Παύλου. Ἐν πρώτοις ἀμφότεραι αἱ ἐπιστολαὶ αὗται ἀναγινώσκονται ἐπ' ἐκκλησίας ἐπὶ πέντε ἑβδομάδας ἐκάστη, καὶ δὴ αἱ περικοπαὶ ἐκ τῆς πρὸς Ῥωμαίους, αἱ ἀναγνωσκόμεναι κατὰ τὰς Κυριακάς, εἶναι δογματικοῦ περιεχομένου, ἀσχολοῦνται δηλ. ἀκριβῶς περὶ τὸ ζήτημα τῆς δικαίωσεως. Ἐπειτα

1. N. Berdiajew, Πνεῦμα καὶ ἐλευθερία, δοκίμιον χριστιαν. φιλοσοφίας, κατὰ μετάφρασιν τοῦ σ. Μητροπολίτου Σάμου κ. Εἰρηναίου. Ἐν Ἀθήναις 1952 σελ. 353 ἔξ.

δὲ τοῦλάχιστον τὰ σωζόμενα ἑλληνικὰ ὑπομνήματα εἰς τὴν πρὸς Ῥωμαίους ἐπιστολὴν δὲν εἶναι ὀλιγώτερα τῶν εἰς τὴν Α' πρὸς Κορινθίους. Περὶ δὲ τοῦ ζωηροῦ διαφέροντος τῶν Ἑλλήνων πατέρων καὶ ἱστορικῶν συγγραφέων περὶ τῆς ἐπιστολῆς πρὸς Ῥωμαίους, διαφέροντος οὐδαμῶς ἐλάσσονος τοῦ περὶ τῆς Α' πρὸς Κορινθίους, ἀπὸ τοῦ Εἰρηναίου καὶ Κλήμεντος τοῦ Ἀλεξανδρέως μέχρι τοῦ Οἰκουμενίου καὶ τοῦ Φωτίου καὶ τοῦ Ζιγαβηνοῦ μαρτυροῦσι, πρὸς τοῖς περισθεῖσι καὶ ἀπολομένοις σχετικοῖς ὑπομνήμασι, καὶ τὰ ἔργα τῶν σπουδαιότερων ἐξ αὐτῶν. Θὰ ἤρκει δὲ καὶ μόνη ἡ καταπληκτικὴ εἰς ἔκτασιν καὶ ἔντασιν ἐπίδρασις τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου ἐν τῇ Ἀνατολικῇ Ἐκκλησίᾳ νὰ ἐπιβάλλῃ τὴν ἰδιαιτέραν προσοχὴν εἰς τὸ περιεχόμενον τῆς πρὸς Ῥωμαίους, ἐφ' ὅσον εἰς τὴν ἐν λόγῳ ἐπιστολὴν ἀφιέρωσε τὸ ἄριστον τῶν ὑπομνημάτων αὐτοῦ καὶ ὅλης τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας, κατὰ τὴν ὁμολογίαν ἀνδρὸς τῆς μορφώσεως Ἰσιδώρου τοῦ Πηλουσιώτου (βλ. σ. 61), καὶ κατὰ τὴν ὀρθὴν παρατήρησιν τοῦ Γάλλου Le Guillou ἡ ἔννοια τῆς δικαιοσύνης εἶναι ἀρκούντως ζωηρὰ παρὰ τῷ Χρυσοστόμῳ (*).

Ἄν δ' ἐν τῇ Ἀνατολικῇ Ἐκκλησίᾳ ἡ δικανικὴ ἔννοια τῆς δικαιοσύνης δὲν τονίζεται ὅσον ἐν τῇ Δύσει, τοῦτο ὀφείλεται ἀκριβῶς εἰς τὸ ὅτι ἡ Ἐκκλησία αὕτη ἀφ' ἐνὸς μὲν ἐν τῷ συνδυετικῷ καὶ τῷ νηφαλίῳ αὐτῆς πνεύματι ἀπέφυγε καὶ ἐνταῦθα τὴν μονομέρειαν, μὴ στηριχθεῖσα μήτε μόνον ἐπὶ τῆς πρὸς Ῥωμαίους ἐπιστολῆς, μήτε καὶ μόνον ἐπὶ τοῦ Παύλου, ἀλλ' ἐφ' ὅλοκληρου τῆς Κ. Διαθήκης, ὡς διαφωτίζεται αὕτη ὑπὸ τῆς παναρχαίας παραδόσεως, ἀφ' ἑτέρου δ' ἡ Ἐκκλησία αὕτη ἐνδιαφέρεται διὰ τὴν ζωηροτέραν πνευματικότητα αὐτῆς, ἣς ἐκδήλωσις εἶναι ἡ πνευματικωτέρα ἀντίληψις τοῦ θεμελιώδους χριστιανικοῦ προβλήματος τῆς σωτηρίας καὶ δικαιοσύνης ἐν τῷ χριστιανισμῷ ἐν γένει. Ἄν δὲ οὔτε παρὰ τῷ Δαμασκηνῷ οὔτε παρὰ τινι τῶν παλαιότερων Ἑλλήνων θεολόγων δὲν ἐδόθη ἰδιαιτέρα προσοχὴ εἰς τὴν συστηματικὴν ἀνάπτυξιν τοῦ θέματος τῆς δικαιοσύνης (*), τοῦτο ὀφείλεται ἀφ' ἐνὸς μὲν εἰς τὴν ἐν τῇ Ἀνατολικῇ Ἐκκλησίᾳ ἀπουσίαν σχεδὸν τῆς δικανικῆς ἀντιλήψεως τῆς ἐν Χριστῷ σωτηρίας, ἀφ' ἑτέρου δὲ εἰς τὸν πολεμικὸν ἐναντίον τῶν παλαιῶν αἱρέσεων χαρακτῆρα τῶν θεολογικῶν ἔργων τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας τῶν 8 πρώτων αἰώνων, ὡς εὐστόχως παρατηρεῖ ὁ σχολιάζων τὰς παρατηρήσεις ταύτας τοῦ κ. Benz Γάλλος θεολόγος M. J. Le Guillou (**), τῆς πελαγιανικῆς αἱρέσεως ἀπασχολησάσης κυρίως μόνον τὴν Δύσιν.

1. Εἰς συμπλήρωσιν τῶν ἐν σελ. 65 σημειουμένων ἂς προστεθῇ ἐνταῦθα, ὅτι ὁ Χρυσοστόμος καὶ αὐτὰ τὰ ἔργα τῆς χριστιανικῆς ἀγάπης τὰ θεωρεῖ «ὡς πλήρωσιν ὀφειλῆς» (Ὁμιλ. ζ' πρὸς Ῥωμ. § 7).

2. Ἡ ὀρθόδοξος περὶ δικαιοσύνης ἀντίληψις κατ' ἀντιδιαστολὴν πρὸς τε τὴν προτεσταντικὴν καὶ τὴν ρωμαιοκαθολικὴν ἀναπτύσσεται ἐν τῇ Συμβολικῇ τοῦ Ἰω. Μεσολωρᾶ (B' 244 ἐξ.), μάλιστα δ' ἐν τῇ τοῦ Χρ. Ἀνδρούτσου (β' ἔκδοσις σ. 238-264),

3. Βλέπε ἀρθρον αὐτοῦ ὑπὸ τὸν τίτλον Orient et Occident ἐν τῷ νέῳ περιοδικῷ Istina, τεῦχος 1, σελ. 48 ἐξ. (1954).